

355/2
LUSOGA
Paper 1
Nabirime 2024
2½ hours

ENTEBBE JOINT EXAMINATION BUREAU
Uganda Lower Secondary Certificate of Education
LUSOGA

Olupapulo Olwokubiri

**Okusoma Bwino, okufunza
n'Ebyobughangwa.**

Saawa ibiri n'ekitundu

ENDAGIRIRO:

*Olupapulo luno lugabiibwamu ebitundu **bisatu**; **A**, **B** ni **C**. Lulimu ebibuuzo **bina**.*

*Ebitundu **A** ni **B** bya **buwaze***

*Mu kitundu **C** mulimu enamba ibiri. Kolaku ndala **3 (a)** oba **3 (b)**. Iramu ebibuuzo **bisatu** aghalala.*

Ebibuuzo ebiswika mubyolagiirwa okukola tibirikeberwa.

Ghandiika ebyekwiramubyo mu mpapulo edhikugheereibwa

EKITUNDU A

OKUGHANDIIKA EBIYIYE

1. Soma ekikutu kino ekikutu kino omale oiremu ebinaakubuuuzibwa, nga osinziira kubyonaaba osomye.

Ng'abaisuka abaakamala okusoma mu matendekero agaaghaigulu bwebaba, Waidha yali n'ebirooto kamala ate nga bigazi. Yali mumalirivu inho okubituukaku abe bukalamu mu bulamu. Yakuguka mu byambeera dh'abantu n'okufuga abakozi nkani social works and social administration (SWASA), era ekyomukisa omulunji yafuna omulimo gweyeegombanga mu myezi bwezi. Yakolanga gwa kukulemba bakozi mu kitongole ekitwala abakozi ba gavumenti. Empiia dhebaamusasulanga dhaali kamala era engeri yeyali n'obwongo obwesera yaterekanga kinene yaakozesangaku ntono. Yayendanga inho omulimo gwe nga buliidho naasooka okutuuka ate nga naasembayo okugolola ekaawe. Kino kyamuleetera okugandha mu maiso ga bboosiwe era mu mwaka mulala yaakuzibwa ku mulimo n'omusaala gweyongeraku.

Mu myaka etaanu yali aguze eitaka nga amaze n'okulizimbamu enhumba ey'amakaage. Amangu ago Waidha yaabayiza Nalulunji ye yayenda okufa-obufe Vironika. Yali mulunji oti itungulu era baatandiika amaka mugiya nnene! Veronika yeena yali yamala yunivaasite nga yatiikirwa diguli esooka mu by'obulambuuzi waire yali akaali kufuna mulimo. Olwekyo yamwiguliragho eiduuka ly'engoye empyaka edh'omulembe guno. Eiduuka lye lyasikirizanga abantu ate lyaligha kalamu. Mu mwaka mulala nga eiduuka ligemye omwamba baagula motoka ibiri, eyindi nga ya Waidha, eyindi nga ya Veronika.

Mu kiseera ekyo Waidha yayenda okufuna omwana we asooka aye nga mukazi we ti byaliku. Yali azira mighalabano gya kutoola nda ena ayonoona emboneka ye ebuzaabuzaaka kendeke akaali ng'oti ka akalumba. Yali akaayenda kufaanana bukalamu nga anhumirwa ababoni. Olwekyo yatandiika okugema kumpiia edh'eiduuka yaadhikozesa okwegulira eby'okwekolaku mu maiso nairala okumyula ensaya n'enkumu.

Yeeguliranga engaito n'engoye edh'ebbeyi. Yeedhalabyanga inho nga buli lunaku avaala lugoye lundi n'engaito dhindi saasira yoonayoona. Eriyo engoye n'engaito dheyaala ngu omulundi omulala yaabigabira abengandadhe n'emikwano egitaali mitono nga bwoidhi omukombe bwaba; avunza! Ni bwentakyogera, eiduuka lyainhama okuwaamu ebintu, Waidha yagezaaku okulighaniriranga alyongeramu empiia aye nga amiigha nsaano kumaadhi, era lyamala lyagwira irala.

Kino kyaniiza inho Waidha era kyatandiikiriza obukuubagano ghagati gh'abagonzi bano. Namugeere mulala ku basonga ba Vironika ku luuyi lwa maama we bweyabiwulira, yaamucaalira era yaamugha obulezi bumuyambe okugumya obufumbo bwe.

Obulezi obundi yali ghaakubutabula mu mmere n'ebyokunhwa byaiba ate obundi nga bwakuta ghansi w'ekitanda. Olwekuba yali atiire inho okufiirwa obufumbo, yagoberera buli kintu songaawe kyeyamukoba. Bweyatandiika okukozesa obulezi, bwaba oti katyo buli kukola era Waidha yaikaikanamuuku nnaku oti isatu. Bwedhaaghaaku yamutabukira yaasingaku nibweyali ng'akaali kulya bulezi.

Obulezi bweyaliisanga Waidha bwamutabula yaatandiika okutuuka ekikeerezi ku mulimo. Yali akaali agho baamucwanga embaluwa emulabula. Veronika bweyakitageeraku, yaayeta songawe aidhe abayambeku. Ku mukuzi guno yabagha ga kuja ya muyigha ole mwene akuba ensaasi. Omulundi gwabaasooka okumucaalira omuyigha yabasaba empiiya mbitirivu dhebaali bazira. Baamala gatunda ndala ku motoka dhaibwe male baamusaasula.

Mu kiseera ekyo Waidha yalwala puleesa omubi einho yaamukosa amaiso nga takaaghanganga kubona bukalamu. Igulo irala yali ava ku mulimo yaabanda ekiroole ekyali kyemereire kumbali kw'oluguudo. Katonda n'eyataasa Waidha obutafa aye motoka ye yayonooneka bubi inho nga teghangana kwiragho. Mwirwaliro yebaamutwala yamalayo entangama nnene inho yaafiirwa n'omulimo. Mukaziwe yeeyongeranga okwirangayo y'omwigha ate omuyigha yeeyongeranga bwakumusaba mpiiya dhindi. Abafumbo bano baamalirizanga batunze n'enhumba yaibwe. Baawunzika nga bali kupangisa muzigo gwa bisenge bibiri me – nni enaku etaloodheka yaabatyamaku.

Ebibuuzo:

- (a) Waidha ni Veronika baali bateekeirwa kukola batya okwizaawo obukombe bwaibwe? *(Obuta 03)*
- (b) Engeri ki abantu ab'ense dhino yebakolamu obyaibwenga eri mumbeera ntuufu? *(Obuta 04)*
- (c) Ensobi dhikolebwa balamu nga Waidha ni Veronika. Nsobi ki edhindi abantu dhebakola ni batuuka okwavughala nga tidhoogeirwaku mu lufumo? *(Obuta 03)*
- (d) Singa niighe oghali oyeteibwa okwiza embeera mu nteeko egemagana ku bukombe, wandiyambye otyaa bafumbo bano? *(Obuta 04)*
- (e) Olowoozangasonga gha Veronika yali mutuufu mu magezi geyamugha oba bbe? Inhonhola ensong adho. *(Obuta 02)*
- (f) Olufumo luno lukugha kyakwega ki? *(Obuta 04)*

EKITUNDU B: OKUFUNZA

2. Soma ekikutu kino omale okolenga bw'onaaba olagiiirwa.

OKUFUUGHEETA SIGALA

Abantu bangi bafuugheeta sigala mu bantu. Abantu tibafaayo kwalikufuuweeta ni ghebali kufuugheetera. Ghaire ng'abantu tibaidha kyakwogera, nze nkoba nti okufuugheeta sigala mu bantu kitaikirizibwa.

Ekisookera irala, sigala akosa obulamu obw'omuntu. Kikakasiibwa kiti sigala aleeta kookolo ow'amawuuwe. Kino titughanga kukiringirira bulingirire kuba omuntu alikufuugheeta sigalakale oba mwavu oba omukombe, tutekeirwa okwisa ekitiisa mu ndowooza ey'abantu ababa mu bantu.

Ekyokubiri, abantu abafuugheeta sigala tibaghanga kumuvaaku kuba baba baamunalirira. Omuntu bweyeenaza okufuugheeta sigala, afuuka kitundutundu ku mubiri gwe n'obulamu bwe. Tutekeirwa okumanha tuti omuntu aghanga okumufuugheeta oba okumuwunhiza. Omuntub wafuugheeta sigala mu lukale, abantu banji boona baba bali kufuugheeta oba benda oba tibenda kuba aba tali kufuugheeta bawutiza bwa mwosi. Kale kugherebwe! Sigala akumalaku empiiya waafuuka lunkupe anti buli k'ofunawo ng'olumukira ghebamutundira.

Sigala amanhii kwanga kirala ku bintu ebitandiikiriza oluyiira. Omuntu bwafuugheeta n'asuula akatundutundu akasigairegho nga kaka anioka, kavaaku obuzibu. Ebibira, enimirowe n'ebintu kamala bisaanhiziibwagho kobanga ebya matano, obutale aye nga biva ku muliro. Bwosoma nigheetegereza obona nga guviire ku sigala.

Sigala ayonoona obutonde obw'ensi nairala oyo afuugheetebwa mu lukale. Obukutu obwo obusigalawa bwebusuulibwa aghantu ghoonaghoona bufuuka bwabulabe kubulamu obw'omuntu. Sigala airugaza amaino gaasiriira kwotaire n'okuvunda. Oboneka bubi mu bantu, togheebwa kitiisa ni bwoba nga ghasoma ososolebwa mu basomi baino. Owunha olusunka ni omuuka omubi era nga bwobita aghantu omunha ng'oti kasimba naakabiseewo. Abakwidhi bayegeera nga niighe obiseegho.

Bwofuugheeta sigala iota emikwano n'emirimo. Kino kiri kiti kuba ezira ayenda kukwesemberezaaku ate n'ebiseera byomala ng'olikumufuugheeta emirimo gifa. N'olwekyo okufuugheeta sigala kugheerebwe. Bwekiba tikisoboka, babateerewo ebifo mweba ba bafuugheetera. Bakagwa gwoyega n'ogukwita ate nantagalagirwa yaja nago kumagulu.

Ekyokukola:

Mu bigambo nga 100, ghandiikaku buzibu obutuuka ku muntu afuugheeta sigala.

(Obuta 20)

EKITUNDU C:
OBUGHANGWA

Kola ekyokukola kirala mu kitundu kino.

3. (a) Mukwano gwo ali ni mugandawe omulongo eyagulwike. Kyoka kikukataku okuja oziike. Ekikunsu kyaimwe mwisomero mulimu ab'Obughangwa obundi, kobanga Abacooli, n'abalugwala. Bakobere kyebateikeirwa okukola ngabatuuse ku lumbe era ni byebatateekeirwa kukola nga baziika omulongo ono eyagulwike. *(Obuta 20)*

Oba

- (b) Mukeewo akwiraku yakubyewo omwana omulenzi aye nga bweruli luzaalo lusooka, taidhi kyakukola ku bigemagana n'entuuma ey'amaina mu kika kyaimwe. Mulambike kyabe akole mu kiseera kino *(Obuta 20)*